

अपूर्व गानयोग (भाग ४)

महिला मंडळातील कार्यक्रम

खरगपूरच्या 'महाराष्ट्र समाज'त माझं गाण ठरलं. गाण एका घरातच होतं. एक साधारण मौठा हॉल आणि दोन्ही बाजूला खोल्या. हॉल भरून गेला होता. उजव्या - डाव्या बाजूच्या खोल्याही भरून गेल्या होत्या. माझं गाण सुरु झालं. गाता गाता सहज माझं लक्ष उजव्या बाजूच्या खोलीच्या उंबरठावर गेलं. एक तरुण मुलगी दारातच बसली होती. तिचे डोळे विलक्षण सुंदर होते. मी गात होतो. पण माझं लक्ष सारखं तिच्या डोळ्यांकडंच जात होतं. त्या तीन-साडेतीन तासांच्या बैठकीतला निम्याहून अधिक वेळ मी तिच्या डोळ्यांकडे पाहूनच गात होतो. गाण खूप रंगलं, हे सांगायला नकोच.

दुसऱ्या दिवशी दुपारी जेवण करून काळ्यांच्याबरोबर गप्पा मारत बसलो होतो. तेवढ्यात ती मुलगी आली. काळे बाहेर जाऊन तिच्याशी काही बोलले. आत येऊन मला म्हणाले, "इथं एक भगिनी समाज आहे. त्यांच्यासाठी तुम्ही कार्यक्रम करावा

म्हणून ती मुलगी आली आहे.”

मी म्हटलं, “न करायला काय झालं? जितके कार्यक्रम होतील, तितके हवेच आहेत.” काळ्यांनी त्या मुलीला आत बोलावलं. ती म्हणाली, “आमचा समाज अगदी लहानसा आहे, त्यामुळे आम्हांला पैसे फारसे देता येणार नाहीत, पण आम्ही काहीतरी वस्तू तुम्हांला प्रेझेंट म्हणून देऊ.”

फाउंटनपेनची सुंदर भेट

मी जरा विचारात पडलो. पण काळ्यांनी आग्रह केला आणि मी ‘हो’ म्हटलं. प्रेझेंट काय असावं, असा प्रश्न तिनंच विचारला. चारपाच रुपयांपर्यंत मिळेल अशी कोणतीतरी वस्तू घेण्याची भगिनी समाजाला शक्यता होती. मी भटक्या माणूस. एक पत्त्याची बँग आणि वळकटी एवढंच माझं सामान. विचवाचं बिन्हाड पाठीवर, ही म्हण सार्थपणानं मला लागू पडत होती. त्यामुळे प्रेझेंट कसं असावं की जे न्यायला ओझां होणार नाही, असा विचार करता काळे म्हणाले, “फडके, तुमच्याजवळ फाउंटनपेन दिसत नाही, तेव्हा एखादं छानसं फाउंटनपेन तुम्हांला दिलं तर चालेल ना?” मी चटकन ‘हो’ म्हटलं. खरोखरीच आत्तापर्यंतच्या आयुष्यात मी पेन कधीच वापरलं नक्हतं. काळे म्हणाले, “तुम्ही असं करा, ह्या मुलीबरोबर तुम्हीच दुकानात जा आणि तुम्हांला आवडेल ते पेन निवडा.” मी त्या मुलीबरोबर दुकानात गेलो. तिची धाकटी बहीण तिच्याबरोबर होती. काही दुकानं पाहिल्यावर आम्ही तिथल्या ‘दयाळबाग स्टोअर्स’ या दुकानात गेलो. एक विशेष गोष्ट मला तिथं समजली की, आग्याच्या जवळ असलेल्या दयाळबाग या ठिकाणी जसं ताजमहालपेक्षा सुंदर मंदिर बांधायचं काम चालू आहे, तसंच त्या ठिकाणी नाना तऱ्हेच्या वस्तूंचं उत्पादनही मोठ्या प्रमाणावर होतं. तिथली पादत्राणं तर प्रसिद्धच आहेत, पण त्या ठिकाणी फाउंटनपेन्ससुद्धा अतिशय चांगली बनतात. १९४१ साली आपल्या देशात फाउंटनपेन्स बनवीत असत की नाही मला माहीत नाही. पण दयाळबागला मात्र उत्कृष्ट फाउंटनपेन्स तयार होत असत.

मी लाल रंगाचं एक पेन पसंत केलं. किंमत होती चार रुपये. दोन दिवसांनी दुपारी माझा कार्यक्रम भगिनी समाजात झाला. कार्यक्रमाच्या शेवटी माझे आभार मानले आणि त्या मुलीनं आपल्या अगदी लहान तीन-चार वर्षांच्या बहिणीला पुढ्यात घेऊन तिच्या हातानं ते पेन मला दिलं. वास्तविक हे सगळं साधं, सरळ होतं. इथंच ते संपलं असतं, तर मुदाम यात लिहिण्यासारखं काही नक्हतं.

दुसऱ्या दिवशी त्या मुलीच्या आईनं मला बोलावणं पाठवलं. त्यांची क्वार्टर काळ्यांच्या पुढं तीन-चार क्वार्टर्स सोडून होती. ती मुलगी, तिच्या बहिणी, भाऊ सगळे तिथं होते. छान गप्पा झाल्या. मी परत निघालो, तेव्हा त्या मुलीनं म्हटलं, “तुमच्या गाण्यांच्या वह्या आहेत, त्या उद्या घेऊन या ना!” मी ‘हो’ म्हटलं. दुसऱ्या दिवशी वह्या घेऊन गेलो. चहा पिऊन परत आलो.

मी आणि काळे संध्याकाळी फिरायला जात असू. ते अगदी मनमोकळ्या स्वभावाचे

होते. त्यांचा संसारही छान होता. घराची टापटीप वाखाणण्यासारखी होती. इतर अनेक घरांसारखाच मी त्यांच्या घरातही मिसळून गेलो. त्यांच्या पत्नीनंही मला काही उणं पडू दिलं नाही. पतिपत्नी मला काही परकेपणा वाटू नये याची काळजी घेत.

मुंबईला कधीच जाणार नाही!

गाण्याची वही देऊन दोन दिवस झाले होते. मध्यंतरी त्यांच्या घरी गेलो असताना त्या मुलीनं मला विचारलं, “तुमचा पत्ता द्याल का?” मी म्हटलं, “मला पत्ताच नाही तर देणार कुठला?” तिनं विचारलं, “तुम्ही पूर्वी कुठं होता?” मी म्हटलं, “मुंबईत.” ती म्हणाली, “मग तिथला पत्ता द्या.” मी सांगितलं की, “मी परत मुंबईला कधीच जाणार नाही.”

पण तिला ते पटेना. शेवटी मी तो पत्ता द्यायचं मान्य केलं. तिनं पुन्हा विचारलं, “मी पत्र लिहिलं तर तुम्ही उत्तर पाठवाल का?” मी ‘हो’ म्हटलं.

ही प्रश्नोत्तर झाल्यावर मी काळ्यांच्या घरी आलो, तर तिथं काही मंडळी मला भेटायला आली होती. खरगपूरला जवळजवळ दोनशे वर्षांपासून कायम राहणाऱ्या अनेक महाराष्ट्रीय हरिजनांची वस्ती आहे. नागपूरकर भोसल्यांनी बंगालवर ताबा बसविला होता, त्या वेळी त्यांच्याबरोबर आलेली ही मंडळी तिथंच राहिली. इतक्या वर्षांनंतरही त्यांनी मराठी परंपरा नीट जतन केलेली होती. त्यांची कसलीतरी सार्वजनिक पूजा होती. त्या पूजेमध्ये मी काही वेळ गावं आणि त्यानंतर त्यांच्याबरोबर जेवण करावं, अशी विनंती करायला ते लोक आले होते. मी आनंदानं होकार दिला.

हरिजनांचं ते दर्शन

मी पूजेला गेलो. तुकाराम, ज्ञानेश्वर, नामदेव, चोखामेळा अशा अनेक संतांची छायाचित्रं असलेला आणि विठ्ठलाची मूर्ती ठेवलेला एक उत्तम देव्हाराच तिथं सजवला होता. दिव्यांची रोषणाई केली होती. मोठमोळ्या समया लावल्या होत्या. धुपाचा आणि अगरबत्यांचा सुगंध सर्वत्र पसरला होता. एक मंच गाण्यासाठी तयार केला होता. सुरुवातीला त्यांनी काही अभंग म्हटले. खरगपूरसारख्या बंगालमधल्या गावात, महाराष्ट्रापासून शेकडो मैल दूर अशा ठिकाणी ही अभंगवाणी भक्तिभावानं गाणाऱ्या, त्या माझ्या हरिजन म्हटल्या जाणाऱ्या, पण संपूर्ण हिंदू असलेल्या बांधवांची स्मृती माझ्या मनावर कायमची कोरली गेली आहे. मी काही अभंग म्हटले, त्यांच्याबरोबर जेवण केलं आणि समाधानानं परत आले.

आज अडतीस-एकोणचाळीस वर्षांनंतरही त्या प्रसंगाच्या आठवणीनं मी मोहरून जातो. आम्ही शतकानुशतकं त्यांच्यावर अनन्वित अत्याचार करूनसुद्धा ते आपल्या धर्माशी एकनिष्ठ राहिले. असे अत्याचार आम्हा सर्वां म्हणविणाऱ्यांवर इतक्या दीर्घकाळ सतत होत राहिले असते, तर आमची निष्ठा अशा तन्हेनं टिकली असती का? मला या प्रश्नाचं निश्चित उत्तर होकारार्थी देण्याचं धाडस होत नाही. मग ही माणसं

या धर्मात अशी कशी टिकली? या धर्माच्या मूलतत्त्वांच्या पाविश्याचा परिणाम पिढ्यानपिढ्या नकळत त्यांच्यावर होत राहिला असला पाहिजे. त्यामुळेच त्यांच्या श्रद्धा, दोन पायांच्या जनावरांसारखं जिण जगावं लागूनसुद्धा कायम राहिल्या. आमच्या धर्माविषयी मी विचार करतो, तेव्हा मला एक गोष्ट स्पष्टपणे जाणवते की, या हिंदू धर्माचे खरे अनुयायी म्हणण्याची सर्वार्थानं पात्रता आणि तसा अधिकार केवळ 'हरिजन' म्हटल्या जाणाऱ्या या बांधवांनाच आहे. तेच खरे हिंदू राहिले आहेत. इतर सगळ्यांनी गुलाम म्हणून त्यांची सेवा करायला पाहिजे.

'ती' भेट

या पूजेच्या दुसऱ्या दिवशी सकाळी चहा घेऊन मी काळ्यांच्या टेबलावर यशवंत केदारेला पत्र लिहायला बसलो होतो. काळ्यांना लवकर ऑफिसला जायचं असल्यामुळं ते अंघोळीला गेले होते. मी पत्र लिहीत होतो. एवढ्यात त्या मुलीची लहान बहीण आली आणि म्हणाली, "ताईनं तुमची वही परत दिली आहे." मी तिला टेबलावरच वही ठेवायला सांगितलं आणि पत्र लिहीत राहिलो. थोड्या वेळानं काळे अंघोळ करून मी काय करतोय, ते पाहायला सहज म्हणून बाहेरच्या खोलीत आले. त्यांचंही लक्ष वहीकडं गेलं. त्यांनी कुतूहल म्हणून चाळण्यासाठी वही उघडली. माझं त्यांच्याकडे फारसं लक्ष नव्हतं. मी पत्र लिहिण्यात गुंग होतो. काळे एकदम म्हणाले, "वा, फडके कमाल केलीत हं! त्या मुलीनं तुम्हांला काय पाठवलंय पाहा." असं म्हणून त्यांनी त्या वहीत ठेवलेला एक कागद माझ्या हातात दिला. मी पाहिलं तर तर ती एक कविता होती. कवीचं नाव होतं 'राजा बढे', वर लिहिलं होतं- 'To Sudhir Phadkhe from x x x' त्या कवितेच्या पहिल्या दोन ओळींचा अर्थ होता की, 'मी रोज संध्याकाळी दारात उभी राहून तुझी वाट पाहाते.'

एक क्षणभर मलाही काही सुचलं नाही. पण लगेच म्हटलं, "उगाच काहीतरी काय बोलताय? माझी गाण्यांचीच वही आहे. म्हणून तिला चांगली वाटलेली एक कविता तिनं सहज पाठवली असेल."

पण काळ्यांना माझी चेष्टा करायला चांगली सबब मिळाली होती. एक गोष्ट खरी की, त्यांची ती चेष्टा निष्कपट होती, केवळ गंमत म्हणून होती. पण हे सगळं त्यांच्या पत्नी मागं उभं राहून ऐकत होत्या. त्यांनी तो कागद पाहायला मागितला. ती कविता आणि त्याच्यावरचं ते 'To' आणि 'From' वाचून त्यांना मात्र ही गोष्ट सहज गमतीत घेण्यासारखी वाटली नाही. त्या खरेखरीच रागावल्या.

मुली एवढ्या मोठ्या होईपर्यंत त्यांची लग्न करत नाहीत, त्याचाच हा परिणाम आहे, हा निष्कर्ष काढून त्यांनी त्या मुलीला आणि पर्यायानं मला दोष द्यायला सुरुवात केली. काळ्यांनी त्यांची समजूत घालायचा प्रयत्न केला, पण त्या काही ऐकेनात. काळ्यांना ऑफिसमध्ये जायचं होतं, म्हणून ते जेवायला बसले. जेवण झाल्यावर ऑफिसला जाताना मला हळूच सांगून गेले, 'तुम्ही काही मनावर घेऊ नका. सगळं

काही ठीक होईल.”

ते ऑफिसला गेले आणि सौ. काळ्यांनी मला फैलावर घ्यायला सुरुवात केली. मी त्यांना परोपरीनं सांगितलं की, “तुम्ही म्हणता तसा काही प्रकार नाही. त्या मुलीनं सहज कविता पाठविली असेल. तुम्ही त्याचा भलता अर्थ लावू नका.” त्यांना काही ते पटेना. त्या म्हणाल्या, “संध्याकाळी तिचे वडील घरी आल्यावर मी हा सारा प्रकार त्यांच्या कानावर घालणार आणि मुलीचं लग्न ताबडतोब लावून टाकायला सांगणार. आगापीछा नसलेली माणसं येतात आणि मुलींना भुरळ घालतात.” हे आणि असंच काही काही त्या बोलत राहिल्या. मी चूप बसून राहिलो.

संतापाचा स्फोट

संध्याकाळी काळे ऑफिसमधून आले. त्यांनी मला लांब फिरायला नेलं. माझी समजूत घातली. “बायको काही बोलली, तरी ते क्षणिक आहे, तिच्या मनात काही राहणार नाही, तुम्ही काळजी करू नका,” म्हणून सांगितलं.

खरं तर दुपारीच खरगपूर सोडून जायचा विचार माझ्या मनात आला होता. पण काळे आल्यावर त्यांचा निरोप घेऊन जावं, म्हणून मी थांबलो. रात्री काही घडलं नाही. काळ्यांनी बायकोची समजूत घातली असावी.

दुसऱ्या दिवशी काळे ऑफिसला गेले. मी अंघोळ करून जेवायला बसलो. अर्ध जेवण होतंय, तोच त्या मुलीचा गडी, ‘ताईसाहेबांनी बोलावलंय’, म्हणून सांगत आला. त्याला मी सांगितलं की, “जेवण झाल्यावर येईन म्हणून सांग.” त्याचा तो निरोप ऐकल्याबरोबर सौ. काळ्यांचा कालचा दाबून ठेवलेला संताप उफाळून आला. त्या मला म्हणाल्या, “उठा, आता तुम्हांला जेवण कसलं गोड लागतंय! तिनं बोलावलंय ना? मग जा लौकर. या मुलीच खोट्या. तिच्या वडिलांच्या कानावर हा प्रकार आज संध्याकाळी मी घालणारच घालणार.”

मी मुकाट्यानं जेवलो. हात धुतले. खोलीत गेलो. माझं सामान आवरलं. एक छोटा कागद घेऊन त्यावर लिहिलं, “तुम्ही काल एक कविता पाठवलीत, त्याचा इथं भयंकर अनर्थ झाला आहे. तुमच्या मनात काहीही नसेल, याची मला खात्री आहे. पण सौ. काळे तुमच्यावर आणि माझ्यावर भयंकर संतापल्या आहेत. त्या तुमच्या आणि माझ्याविषयी आज संध्याकाळी तुमच्या वडिलांना संतापून काहीतरी सांगणार आहेत. त्याचा परिणाम काहीतरी भयंकर होण्याची शक्यता आहे. जर तुमच्या वडिलांनी विचारलं, तर मीच ती कविता मागितली होती, असं सांगा. काहीही दोषाराप माझ्यावर करा. स्वतःवर काहीही घेऊ नका. हे सगळं निरर्थक वादळ आहे. त्याचा तुम्हांला काही त्रास होऊ नये, अशी माझी इच्छा आहे. स्त्रियांची अब्रू ही काचेसारखी असते. तिला चुकून तडा गेला, तरी ती पुन्हा सांधली जात नाही. मी कुठंच काही ठावठिकाणा नसलेला एक भटक्या माणूस आहे. माझ्यावर कितीही दोष लादलात, तरी मी पुन्हा काही या गावात येणार नाही. त्यामुळे मला त्याचा त्रास होणार नाही.”

या कागदाची बारीक घडी केली. तिच्या घराकडे जायला निघाले. काळ्यांच्या घरातून दिसत होतं की, ती तिच्या घराच्या दारातच उभी होती. मी गेले. तिच्या हातात त्या कागदाची ती घडी दिली आणि म्हटलं, ‘माझा पत्ता तुम्हांला हवा होता ना, तो यात लिहिलाय.’ एवढं म्हटलं आणि त्याच पावली परतलो. काळ्यांच्या घरी आले. बँग आणि वळकटी घेतली, काळ्यांच्या बायकोला नमस्कार केला आणि त्यांच्या घराबाहेर पडलो. सरळ स्टेशनवर येऊन थांबलो.

ते तर त्यांचं कर्तव्य होतं!

या सगळ्या प्रकरणात त्या मुलीचा काही दोष नव्हता. तिला ओढ वाटावी असं माझ्याकडून काही घडलं नव्हतं. तिच्या त्या कविता पाठविण्यात किंवा ‘पत्ता आणि उत्तर पाठवाल का’, असं विचारण्यात काही आक्षेपार्हाच असेल, असं नव्हतं. एखाद्या व्यक्तीला एखादा माणूस आवडावा, यात गैर अर्थ काढण्यासारखं काही असतंच, असं नाही. तिनं विचारलं होतं, ते तिच्या आईसमोर. त्यामुळे त्याचा विपरीत अर्थ करणं योग्य नव्हतं.

सौ. काळ्यांचा विचार केला तर त्यांचीही काही विशेष चूक नव्हती. काही परकी भटकी माणसं येतात, कलेच्या किंवा विशिष्ट विद्येच्या जोरावर मुलींच्यावर भुरळ पाडतात आणि त्यांचं नुकसान करतात, अशी उदाहरणं घडलेली आपण ऐकतो, वाचतो. त्यामुळे माझ्यासारखा एक अगदी अपरिचित तरुण मुलगा आपल्या गावात येतो, आपल्या घरी राहतो आणि शेजारीच राहणारी एक तरुण मुलगी इतक्या अल्प परिचयात त्याला अशी एक कविता पाठवते, याचा अर्थ त्यांनी अगदी वेगळा घेतला, यात त्यांना नावं ठेवण्यासारखं किंवा त्यांच्याविषयी अपसमज करून घेण्यासारखं काही नव्हतं. मी चार-सहा दिवसांपूर्वी आलेला, अगोदर कधीही न पाहिलेला, ऐकलेला पोरगा होतो आणि ती मुलगी आणि त्यांचं कुटुंब वर्षानुवर्ष शेजारी राहणारं, घरोब्याचं होतं. त्यामुळे त्यांना त्या मुलीची काळजी वाटणं आणि तिचं काही चुकत असलं तर तिच्या आईवडिलांना सांगून तिला नीट मार्गावर आणण्याचा प्रयत्न करणं, हे त्यांचं कर्तव्य होतं.

या प्रसंगानंतर त्या मुलीला मी पुन्हा कधीही पाहिलं नाही. ती आता आजी झालेली असेल! चुकून कधी तिच्या हे वाचनात आलं, तर तिलाही त्याची गंमत वाटेल.

खरगपूरहून मी कलकत्याला आले. त्यानंतर काही दिवसांनी काळे मला कलकत्याला येऊन भेटले आणि आग्रह करून दोन दिवसांकरता खरगपूरला घेऊन गेले. सौ. काळेही माझ्याशी खूप चांगल्या वागल्या. त्या मुलीच्याही घरी गैलो. पण त्यांची भेट झाली नाही. काही वर्षापूर्वी कुल्याला ब्राह्मणवाडीत श्री. काळे अचानक भेटले. त्यांच्या एका नातेवाइकांकडे आले होते. त्यांनी माझ्या पाठीवर थाप मारून विचारलं, ‘काय खरगपूरचा किस्सा आठवतो की नाही?’’ आम्ही दोघंही हसलो.

हा प्रसंग लिहिण्यामध्ये श्री. वा सौ. काळ्यांचा अनादर करण्याची भावना चुकूनसुद्धा

माझ्या मनात नाही. ते दोघंही माझ्याशी खूपच चांगले वागले. आधीची ओळख नसताना इतकं चांगलं वागणं हे दुर्मिळ असतं. या दुर्मिळतेचा अनुभव माझ्या भ्रमंतीमध्ये मला जागोजाग आला, तसाच काळ्यांच्या घरीही आला.

कलकत्त्याला 'महाराष्ट्र समाज' नावाची एक संस्था त्या काळी होती. चौरंगीजवळच एका इमारतीत तळमजल्यावर ही जागा होती. त्या वेळी सध्याची हजरामोडवरची संस्था नव्हती. अगदी अल्प पैशात तिथं त्या वेळी राहायला मिळत असे. समाजाच्या त्या हॉलमध्ये मी माझी बँग आणि वळकटी ठेवली. प्रश्न होता माझ्याजवळ असलेल्या पैशांचा. जवळजवळ दीडशे रुपये माझ्याजवळ होते. बँगमध्ये पैसे ठेवून बाहेर जाण फारसं सुरक्षित नव्हतं. आणि खिशात एवढे पैसे ठेवून फिरत राहाणं कलकत्त्यासारख्या अफाट शहरात शहाणपणाचं नव्हतं. काय करावं या चिंतेत होतो. तेवढ्यात एका खोलीतून श्री. बाबासाहेब नांद्रेकर बाहेर आले. नांद्रेकर म्हणजे त्या काळचे गाजलेले, हिंदी-मराठी चित्रपटांत सारखेच लोकप्रिय असलेले प्रसिद्ध नट. श्री. बी. नांद्रेकर हे कोल्हापूरचे. पहिलीपासून प्रायव्हेट हायस्कूलमध्ये माझ्या मोठ्या भावाच्या वर्गातिले. आमच्या घरी नेहमी येणारे. त्यांच्याही घरी मी लहान असताना अनेकदा खेळायला गेलो होतो. ते त्या वेळी कलकत्त्यात 'कैदी' आणि 'चित्रलेखा' या दोन हिंदी चित्रपटांत नायकाच्या भूमिका करण्यासाठी आलेले होते. माझी स्मरणशक्ती बरोबर असेल तर, हे दोन्ही चित्रपट श्री. केदार शर्मा यांनी दिग्दर्शित केले होते. श्री. नांद्रेकरांना पाहताच माझी काळजी दूर झाली. माझ्याजवळचे पैसे नगदी रुपयांत होते. त्यावेळी नोटांवरचा लोकांचा विश्वास उडून गेला होता. नोटेला साध्या कागदाएवढीच किंमत आली होती. सर्व व्यवहार नाण्यांतच होत असे. अशा वेळी माझे खण्खणीत वाजणारे रुपये मला सुरक्षितपणे जपायचे होते. मी रामगढच्या राजांनी दिलेल्या थैलीत ते रुपये घातले आणि नांद्रेकरांना म्हटलं, "हे पैसे असेच तुमच्याकडे ठेवा. मला लागतील, तेव्हा मी मागून घेईन."

- कै. सुधीर फडके

(श्री. श्रीधर फडके, यांच्या पत्रवानगीने 'जगाच्या पाठीवर' या आत्मचरित्रातून कृञ्जशः)

